

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Волосник Ю.П.

КОНТРАБАНДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ В УКРАЇНІ ТА БОРОТЬБА З НЕЮ В РОКИ НЕПУ

В сучасних умовах, коли в Україні посилюються заходи щодо протидії тіньовому капіталу в різних галузях економіки, а особливо боротьба з контрабандою, актуального значення набуває вивчення, теоретичне переосмислення та творче використання того великого досвіду боротьби з нелегальною контрабандою, що був накопичений в роки НЕПу, період, що багато в чому нагадує сьогодення.

На жаль, дана проблематика ще недостатньо досліджена у вітчизняній історіографії, хоча подібні спроби вже мали місце ¹

Мета статті – проаналізувати основні напрямки розвитку, форми та методи контрабандної діяльності підприємців в УСРР та боротьбу з нею органів радянської держави в роки нової економічної політики.

В процесі написання даної статті автором було використано як опубліковані, так і архівні джерела. Це документи керівних органів ВКП (б), закони, постанови та розпорядження вищих органів влади та управління УСРР щодо посилення боротьби з контрабандою, звіти уряду України, матеріали періодичної преси та державної статистики.

В роки НЕПу широкого масштабу отримало нелегальне підприємництво нової буржуазії ². Одним з важливих напрямків нелегальної підприємницької діяльності окремих груп нової буржуазії України в 20-ті роки був контрабандний промисел. Підприємливі ділки (а також чимало легально функціонуючих приватних фірм), користуючись тим, що на значну кількість промислових товарів (в наслідок їхнього недостатнього виробництва на внутрішньому споживчому ринку України ціни були значно вище за світові, а також існував великий

незадоволений попит) організовували нелегальний довіз цілих партій дефіцитних товарів в УСРР. Певне уявлення про динаміку розвитку контрабандної торгівлі в Україні в 1920-ті роки дає наступна таблиця 1.

Таблиця 1³

**Динаміка затримань контрабандних товарів
в Україні в 1920-ті рр.**

Роки	1921- 1922 р	1923 р.	1924- 1925 р.	1925- 1926 р.	1926- 1927 р.	1927- 1928 р.	1928- 1929 р.
Число затримань	2325	3300	6491	6214	8421	6,800	2311
Сума затримань (в тис. крб.)	—	345,2	717,2	892,5	1214,3	1,091	382,1

З наведених даних видно, що свого апогею контрабандний промисел досяг у 1926-27 р. З переходом до індустріалізації країни у зв'язку з посиленням “закритості” радянського суспільства в умовах дії надзвичайних методів управління та посилення репресій щодо контрабандистів, контрабандна торгівля пішла на спад. До сказаного слід додати, що дані таблиці ще дають повного уявлення про реальні масштаби контрабандного промислу, оскільки на думку експертів митниць коефіцієнт співвідношення затриманої контрабанди до фактичної складав всього 8-10%. Тобто в кращому випадку лише 10 або 12 частина нелегально завезених в УСРР товарів затримувалася митними органами⁴.

Необхідно зазначити, що значна за масштабами контрабандна торгівля, що приносила ділкам величезні прибутки, могла розвиватися, особливо на початку НЕПу, лише завдяки підтримці корумпованих співробітників митної служби та прикордонної охорони. Так, згідно піврічного (1922 р.) звіту ДПУ УСРР контрабандисти досить легко укладали угоди і “співробітничали” з митним контролем; участь співробітників особливих пунктів простежувалася не лише в дрібній контрабанді; спостерігалися випадки контрабандного експорту та імпорту товарів цілими вантажними

при діяльній підтримці співробітників прикордонних митниць, що “переправляли їх на наш кордон під своєю охороною”⁵. Такий стан справ, зрозуміло, вкрай негативно впливав на розвиток боротьби з контрабандою.

За кордоном підприємливі ділки були прекрасно обізнані зі станом справ щодо розвитку контрабандної торгівлі на радянському кордоні та прикордонній смузі. Тому за кордоном приватними підприємцями (особливо з числа тих, хто емігрував з радянської Росії) за допомогою місцевих властей створювали спеціальні транзитні крамнички, що спеціалізувалися на контрабандній торгівлі з УСРР та СРСР⁶. Так, у середині 20-х років у Варшаві колишній підприємець Висоцький, що до революції був відомим постачальником чаю в Росію, створив фірму, що організувала контрабандний довіз чаю в УСРР. Ця нелегальна підприємницька торгівля була так вдало організована, що на внутрішньому споживчому ринку республіки певний час “чай Висоцького” навіть домінував над вітчизняним чаєм⁷.

Оскільки потужний потік контрабанди завдавав значних збитків державі та підривав державну монополію зовнішньої торгівлі, органи влади, починаючи вже з перших років НЕПу, були змушені вжити низку радикальних заходів для боротьби з цим явищем. Функції протидії контрабандному промислу були покладені на головне митне управління та органи ДПУ⁸. В 1922 р. було створено Центральну комісію по боротьбі з контрабандою, а при особих відділах Харківського та Київського військових округів – окружні комісії, до складу яких увійшли представники ВУЧК, військового відомства та Уповнаркомторгу. Відповідні комісії було створено в Подільській, Волинській, Одеській та Миколаївській губерніях під керівництвом начальників губвідділів ВУЧК, а на місцях утворені дільничі трійки, що мали широкі повноваження для боротьби з усіма проявами контрабанди⁹. Після цього боротьба з контрабандою значно активізувалася. Якщо за період з 1 жовтня 1921 р. до квітня 1922 р. в Україні було проведено всього 402 затримання контрабандистів, то в наступні півроку ця цифра зросла майже в 5 разів¹⁰. Особливо масштабні операції щодо боротьби з контрабандою здійснювалася на початку

НЕПу Київським відділом ДПУ. В липні 1923 р. цим відділом було здійснено масову операцію з вилучення контрабандних товарів з приватних квартир та магазинів. На шляхах до Києва влітку та восени 1923 р. неодноразово направлялись загороджувальні загони ДПУ, які затримували на підході до міста контрабанду. В самому Києві було здійснено затримок контрабандного краму на суму 120 тис. крб. золотом¹¹. Раніше, в червні 1923 р., групою по боротьбі з контрабандою Київського губвідділу ДПУ, в магазині непмана Золотицького на Хрещатику було вилучено близько 8 пудів (тобто 128 кг.) шовку, завезеного співробітниками польської дипломатичної місії контрабандним шляхом¹².

Лише в Одеській губернії упродовж 3 місяців 1924 року прикордонною охороною було затримано контрабандних товарів на 100 тис. крб. золотом, а також засуджено 36 контрабандистів¹³. Однак, боротьба з цим явищем була нелегкою справою. Намагаючись забезпечити себе сталими прибутками та унебезпечити від усіляких “несподіванок” підприємливі ділки почали часто-густо об’єднуватися у так звані “трести”, що являли собою справжні комерційні підприємства з власними конторами, агентурою, бухгалтерією, пайовими внесками, і навіть, страхуванням від збитків¹⁴. Головні учасники цих організацій безпосередньо не переходили кордону з товарами, а мешкали в містах, маючи своїх агентів у прикордонній смузі. Останні скуповували контрабандний товар, переходячи кордон або самі, або ж наймаючи для цього місцевих мешканців. Закупивши товар, вони концентрували його на таємних складах (“малинах”), а потім відправляли товар до місця призначення. За свою роботу такі агенти одержували певний процент від вартості доставленого товару. Організатори “трестів” отримували прибуток в залежності від розміру коштів, вкладених ними в “справу”¹⁵.

Поряд з нелегальним контрабандним промислом в роки НЕПу існував також і напівлегальний його різновид – дозволене законом отримання громадянами СРСР пакунків із-за кордону. Спритні ділки швидко зуміли на комерційній основі організувати в багатьох містах України систематичне та у великих масштабах отримання закордонних товарів у пакунках¹⁶. З цією метою вони також

авансували окремих осіб, що мали багатих родичів за кордоном, які володіли фірмами, що спеціалізувалися на пересиланні в УСРР дефіцитних товарів ¹⁷.

Для того, щоб не привертати до своєї діяльності уваги компетентних органів підприємливі ділки організували широку мапу зі своїх агентів по різних містах УСРР, на ім'я яких надходили закордонні посилки від псевдородичів. Про масштаби діяльності окремих непманів можна судити з того, що вони наймали до 100 агентів не лише в Україні, але й по інших містах СРСР, причому не тільки в прикордонних регіонах ¹⁸.

Але після того, як у середині 1920-х рр. було встановлено суттєві обмеження ваги (не більше 5 кг) посилок, що надходили із-за кордону, заняття цим промислом швидко пішло на спад ¹⁹.

Державні органи (митна служба, прикордонна охорона та підрозділи ДПУ), борючись проти нелегальної контрабандної торгівлі, вживали різних заходів проти контрабандистів, що давало позитивні наслідки. Вже упродовж 1925 р. ДПУ УСРР були викриті 4 великих контрабандистських "трести" – "Ході", "Яшки", "Тепера" та "Айзенберга", які проводили в Україні широкомасштабні операції ²⁰. Якщо за весь 1923 р. в Україні було здійснено 3, 3 тис. затримань контрабандного товару на загальну суму 345,7 тис. крб., то в 1926/27 р. – відповідно 8,4 тис. і 1,2 млн. крб., а в 1927/28 р. – 6,8 тис. затримань на суму 1,1 млн. крб. ²¹.

Слід зазначити, що якщо в дореволюційні часи стимулом для контрабандного ввозу товарів було існування значних митних зборів, то в часи НЕПу діяли більш "фундаментальні" чинники, такі як: існування негнучкої державної монополії зовнішньої торгівлі, що різко обмежувала можливості імпорту товарів (особливо споживчих), значне погіршення якості вітчизняних товарів у порівнянні з дореволюційним період, товарний голод, внаслідок чого величезна кількість товарів, що вироблялися в дореволюційні часи в країні або зовсім перестали вироблятися в 1920-ті роки, або ж відчувалось їхнє недовиробництво ²². В умовах жорсткої монополії зовнішньої торгівлі, індустріалізації, за рішенням керівництва ВКП(б) ²³ ще більш обмеженим став державний довіз споживчих товарів. В 1927 р. за кордоном було закуплено не більше

39% товарів від обсягу довоєнного імпорту царської Росії²⁴. Валютні кошти спрямовувались державою переважно на закупівлю необхідного промислового обладнання та технологій. За таких умов зростаючий дефіцит споживчих товарів перетворився на головний чинник, що сприяв розвитку контрабандної торгівлі. Якщо в дореволюційний час контрабандний імпорт по відношенню до легального складав лише 0,6%, то за часів НЕПу цей показник виявився набагато вищим²⁵. Так, якщо у 1922-23 р. контрабандний довіз досягав 32%, а експорт 6% від легального експортно-імпортного обігу країни, то в 1923-24 р. – відповідно 15,2% та 0,5%, а у 1925-26 р. відповідно 8% та 0,3%²⁶. За даними НКФ СРСР цей показник був набагато вище і досягав 40% від усієї кількості товарів, що легально ввозилися до країни²⁷.

Великі прибутки, що отримували ділки тіньової економіки від контрабандної торгівлі внаслідок значного відриву цін на вітчизняному ринку від світових на ті товари, що їх нелегальними шляхами ввозили до країни (внаслідок замкнутого характеру економіки СРСР) стимулювали її розвиток). За підрахунками Б.Сігала ціни на контрабандні товари на внутрішньому ринку республіки були у 4-8 разів вищими, ніж на прикордонних з Україною пунктах²⁸.

Контрабандна торгівля була для певних груп нової буржуазії одним з важливих каналів (нелегальним за своїм характером) накопичення капіталів²⁹. Учасників контрабандного промислу можна поділити за своїм соціальним станом на дві нерівні групи. В першу, вузьку за своїм складом, входили великі ділки, що керували всією справою. До другої, більш чисельної групи, належали переважно дрібні контрабандисти (“виконавці”). З числа тих осіб, що займалися скупівлею та переховуванням контрабанди у містах, 80% були приватними торговцями, комісіонерами, власниками приватних підприємств.

Контрабанда також була одним з важливих каналів постачання дефіцитними товарами приватної торгівлі, а промисловість – сировиною. Нормальний розвиток деяких з галузей приватної промисловості майже цілком залежав від довозу дефіцитної іноземної сировини. Так, за даними “Торгово-

промислової газети” вся анілофарбна промисловість країни постачалася сировиною виключно за рахунок контрабанди ³⁰.

Завдяки контрабандистам нелегально імпортувалася до УСРР значна кількість мануфактури (в 1924-27 рр. на неї припадало відповідно до 40% всієї затриманої контрабанди), ще 10% складали плетені вироби, від 10 до 15% - шкіра та шкіряні вироби, 5% - галантерея, 30-35% - косметичні товари, хутра, медикаменти, фотоприлади тощо. З 1927-28 рр. частка мануфактури у контрабандному імпорті знижується до 25%, а замість того з'являються нові його види – машини та запчастини до них, годинники, обладнання для плетінних машин, частка яких досягла 16% контрабандного імпорту ³¹. Слід сказати, що по окремих видах товарів контрабандний імпорт не лише дорівнював легальному ввозу цих товарів, але й значно перевищував його. Так, за даними Ю.Ларіна у відношенні тютюнових виробів відсоток нелегального привозу становив 629% (до рівня легального продажу), трикотажу – 539%, фотопаперу – 160%, цукровину (сахарину) – 4118%, спиртних напоїв – 92% тощо ³².

Вивозили з України те, що користувалось підвищеним попитом на зовнішньому ринку (переважно продукти сільського господарства тощо), а також хутро, дорогоцінні метали, коштовності та предмети антикваріату ³³.

Валютні цінності становили понад 80%, тоді як решта припадала на інші товари ³⁴.

Ситуацію, що склалася можна в значній мірі пояснити також тією обставиною, що неприємно в умовах наступу радянської держави з 1926 р. на приватний капітал, не маючи можливості вкласти тимчасово (чи вимушено) вільні капітали у промисловість, шукали інших шляхів для інвестування свого капіталу у прибуткову справу ³⁵.

Тому не випадково, що саме з середини 20-х р., коли був взятий курс на індустріалізацію країни, що потребував зосередження в руках держави величезних матеріальних і фінансових ресурсів, посилюється боротьба як з контрабандою товарів, так і з нелегальним вивозом з країни валютних цінностей. Так, оприлюднений на початку березня 1926 р. наказ №29 голови

ОДПУ СРСР Ф.Е. Дзержинського про посилення боротьби з контрабандою дало свої наслідки вже впродовж 1926-27 рр. Так, число затримань тоді зросло у порівнянні з попереднім роком на 35,5%, а сума затриманої контрабанди на 36% ³⁶.

Якщо до цієї пори у боротьбі з контрабандою власті як правило вживали порівняно м'які методи, такі як накладання штрафів на винних, конфіскацію контрабандних товарів і транспортних засобів на яких вони перевозились, рідко – вислання злісних контрабандистів з прикордонної смуги, то з середини 20-х методи боротьби з контрабандистами стали більш жорсткими. Вже за 9 місяців 1926 р.в адміністративному порядку за межі УСРР було вислано 371 контрабандиста ³⁷. З лютого 1927 р. кваліфікована контрабанда стала розглядатися вже як контрреволюційна діяльність могла каратися розстрілом, а порушення монополії зовнішньої торгівлі – позбавленням волі до 10 років ³⁸. Рядові контрабандисти почали зазнавати більш суворого переслідування, тюремного ув'язнення та висилання з прикордонної смуги, а ватажки та організатори контрабандистських угруповань і “трестів” нерідко засуджувались до тривалого ув'язнення, і нерідко і до розстрілу за вироком суду. Так, вже наприкінці березня 1926 р. Бердичівським окружним судом було засуджено 39 контрабандистів ³⁹. Тоді ж у Славутському районі було ліквідовано цілу організацію контрабандистів, що для доставки нелегальним шляхом товарів використовувала биту птицю, тушки якої наповнювались дефіцитними виробами (шовковими нитками та перламутровими гудзиками). В кожній такій птиці вміщувалось товару на 500 крб., крім того переправлявся до Харкова та Москви ⁴⁰.

У листопаді 1927 р. надзвичайна сесія Шепетівського окружного суду розглянула справу 13 контрабандистів (до складу якої зокрема входили приватні підприємці Штейн і Канер), що впродовж кількох років займались нелегальним ввезенням товарів через польський кордон. Керівники цієї групи Штейн, Канер і Дмитрук були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна, інші контрабандисти отримали різні терміни ув'язнення ⁴¹. В жовтні 1927 р. Проскурівським окружним судом був проведений процес над 10 контрабандистами ватажки яких Вулах і Гільман були

засуджені на 10 років ув'язнення кожний ⁴². Одночасно у Харкові окрсуд розглянув справу 26 контрабандистів, що діяли у Корстенському окрузі у 1923-25 роках. Ватажки контрабандистської організації Медвечук, Бринич і Мигикевич були засуджені до ув'язнення ⁴³.

Було посилено практику адміністративного вислання контрабандистів за межі УСРР, внаслідок чого за 1927 р. з України було вислано 696 осіб, що займалися контрабандною діяльністю ⁴⁴.

Однак, не дивлячись на різке посилення заходів боротьби з контрабандною діяльністю підприємців, повністю це явище викоринити не ще довго не вдавалось.

Таким чином, контрабандна діяльність певної частини представників непманської буржуазії України відіграла в роки НЕПу чималу роль у постачанні приватної торгівлі необхідних імпорتنих товарів, а приватної промисловості – дефіцитної сировини. Контрабандний промисел був не лише одним із важливих джерел початкового накопичення підприємницького капіталу, але й вигідним (хоча і ризикованим) об'єктом інвестування тимчасово (або вимушено) вільних коштів підприємців. Борючись з широкомасштабною контрабандною діяльністю непманів, яка в значній мірі була породжена існуючими в країні несприятливими політичними та економічними умовами, радянська держава вживала, особливо з другої половини 1920-х років, головним чином адміністративно-репресивні заходи, не будучи в змозі ще тривалий час подолати це економічно небезпечне явище.

Примітки

¹ Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом – М.-Л., 1927; Ларин Ю. Частный капитал в СССР.- М.-Л., 1927; Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат.-економ. нариси. – Харків, 1929.

² Волосник Ю.П. Підпільна підприємницька діяльність нової буржуазії України та боротьба з нею в роки НЕПу // Вісник Харк. нац. ун – ту ім. В.Н. Каразіна. – 2001. - №526: Історія. – Вип. 33.- С. 144 – 154.

- ³ *Отчет* рабоче – крестьянского правительства Украины за 1923 – 24 год. К IX Всеукр. съезду Советов рабочих , крестьянских и красноармейских депутатов. – Х., 1925.-С.3, 37,77; ЦДАВО України. Ф. 582. Оп.1. Од.зб.5068. Арк.14;11.
- ⁴ ДАРФ. Ф.374. Оп. 14. Од.зб.389. Арк. 17.
- ⁵ *З архівів* ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.- 1997. - № 1 – 2. – С.378
- ⁶ ЦДАГО України. Ф.1. Оп.2. Од.зб.1908. Арк. 26 зв.
- ⁷ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – М. – Л., 1927.- С. 38.
- ⁸ *СЗ СССР*. – 1925. - № 5. – Ст. 53.
- ⁹ *З архівів* ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. - № 1 – 2. – С. 376
- ¹⁰ *Бюллетень* ЦСУ Украины. – 1923 - №6 (38). – С. 10.
- ¹¹ *З архівів* ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1 – 2. – С. 325.
- ¹² *З архівів* ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. -1997. - № 1 – 2. – с. 417.
- ¹³ *Известия* Одесского губкома КП(б)У. – 1924. – 8 апреля.
- ¹⁴ *Вісті* ВУЦВК. – 1926. – 20 березня.
- ¹⁵ *Вісті* ВУЦВК. – 1926. – 20 березня.
- ¹⁶ *Вісті* ВУЦВК. – 1926. – 20 березня.
- ¹⁷ *Вісті* ВУЦВК. – 1926. – 3 березня; 20 березня.
- ¹⁸ *Вісті* ВУЦВК. – 1926. – 20 березня.
- ¹⁹ Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М. – Л., 1927. – С. 137.
- ²⁰ *Вісті* ВУЦВК. – 1926. – 20 березня.
- ²¹ Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат. – економ. нариси. – Харків, 1929. – С. 77.
- ²² *Финансовая энциклопедия* / Под ред. Г.Я. Сокольникова. – М.; Л., 1927. – Спб.642.
- ²³ *КПСС* в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.4. – М., 1984. – С. 441.
- ²⁴ Борисов С.М. Рубль: золотой, червонный, советский, российский... Проблема конвертируемости рубля. М.,1997. – С. 154.
- ²⁵ *Финансовая энциклопедия* / Под ред. Г.Я. Сокольникова. – М.; Л., 1927. – Спб.642.
- ²⁶ *Финансы* и народное хозяйство. – 1927. - № 9. – С. 2 – 4.
- ²⁷ ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Од. зб. 2034. Арк. 138.
- ²⁸ Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні : Стат. – економ. нариси. – Харків, 1929. – С.78.
- ²⁹ Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М. – Л., 1927. – С. 135, 140; Ларин Ю. Частный капитал СССР. – М. – Л.,

1927. – С 36, 3; *Сігал Б.В.* До питання про приватний капітал на Україні: Стат. – економ. Нариси. - Харків, 1929. – С. 77 – 78.

³⁰ *Торгово – промисленна газета.* – 1928. – 16 апреля.

³¹ *Сігал Б.В.* До питання про приватний капітал на Україні: Стат. – економ. нариси. – Харків, 1929. – С.77 – 78.

³² *Ларин Ю.* Частный капитал в СССР. – М. – Л., 1927. – С. 135 – 136.

³³ *Кондурушкин И.С.* Частный капитал перед советским судом – М. – Л., 1927. – С. 136.

³⁴ *Ларин Ю.* Частный капитал в СССР. – М. – Л., 1927. – С. 42.

³⁵ *Торгово – промисленна газета.* – 1926. – 3 марта

³⁶ *Сігал Б.В.* До питання про приватний капітал на Україні: Стат. – економ. нариси. – Харків, 1929. – С. 77.

³⁷ *Окіпнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934): історико – юридичний аналіз. – К., 2002. – С. 46.

³⁸ *СЗ СССР.* – 1925. - № 5. – Ст.53.

³⁹ *Пролетарій:* Орган ЦК и Харьк. Обкома КП(б)У – Х., 1926. – 2 марта.

⁴⁰ *Вісті ВУЦВК.* – 1928. – 24 березня.

⁴¹ *Вісті ВУЦВК.* – 1927. – 19 листопада.

⁴² *Вісті ВУЦВК.* – 1927. – 16 грудня.

⁴³ *Вісті ВУЦВК.* – 1927. – 17 грудня.

⁴⁴ *Окіпнюк Т.В.* Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934): історико – юридичний аналіз. – К., 2002. – С.46.

Резюме

Волосник Ю.П. *Контрабандная деятельность предпринимателей в Украине и борьба с ней в годы НЭПа.*

В статье анализируется контрабандная деятельность непманов – предпринимателей в период осуществления нэпа. Подробно освещаются причины существования, формы, методы и основные направления контрабандной активности новой буржуазии. Изучены последствия и значение нелегальной контрабанды для развития частного рынка и частнохозяйственного сектора экономики Украины в целом. Проанализированы формы и методы борьбы органов советского государства (ГПУ, погранслужбы и др.) против нелегального ввоза и вывоза.